

Tóth Richárd

Keresztelés a középkori magyar hagyományban

Magyarország a XI. században került fel a keresztény Európa térképére. A pogány magyar nép a saját liturgikus szokásaikat magukkal hozó külföldi térítőik révén vette föl az első és legfontosabb szentséget, a keresztséget. A hazai liturgikus örökség, így a keresztelési rendtartás legkorábbi változatának megszületése is erre az időszakra tehető. E tanulmány célja a középkori magyar keresztelési ordók átfogó elemzése és összehasonlító vizsgálata. Hogy európai kontextusban is el tudjuk helyezni őket, röviden külföldi forrásokra, párhuzamokra is kitérünk, hiszen különböző európai területek liturgikus hagyománya szolgált a hazai rendtartások alapjául.

Tóth Richárd (Budapest) római katolikus hitoktató, az ELTE BTK Filozófiai Doktoriskola valótudományi programjának doktorandusza.

A vizsgált rendtartások többsége az Egyház ősi szokását követve a liturgikus évkörbe, azon belül a nagyböjti-húsvéti ünnepkörbe helyezi a kereszteléssel kapcsolatos szertartásokat, magának a keresztségnek rendes és ünnepélyes kiszolgáltatására pedig húsvét vigíliáján került sor. A húsvéttól független, tetzőleges napon végzett keresztelés gyakorlata a középkor végén terjedt el.

A keresztelés általános, elsődleges formája a középkorban a gyermekkeresztelés volt. Maguk a szertartási előírások is a csecsemő (*infans*) szót használják a hit-tanulókra. Aki idősebb volt, de nem volt megkeresztelve, pogánynak számított; ha áttért a keresztény hitre, őt is megkeresztelték, de külön, sajátos szertartás vonatkozott rá.

A keresztelés szertartásorának három fő szakaszát különböztethetjük meg: (1) a távolabbi előkészületi részt, (2) az ünnepélyes kiszolgáltatást (3) és az ehhez kapcsolódó utóritusokat, olykor húsvét nyolcadáig bezárólag.

1) A Hartvik-agenda keresztelési ordója

Legkorábbi magyar vonatkozású forrásunk, amely közli a keresztelés szertartását, a XI. századi Hartvik-agenda vagy Chartvirgus-pontifikále (a továbbiakban H).¹ Az Árpád-kori szerkönyv valószínűleg egy több kötetből álló püspöki liturgikus könyv második kötete, amely az esztergomi úzust képviseli.² A benne található gyermekkeresztelési ordó mintegy összesűrítve szerepel, vagyis az előkészítő szertartásokkal (az úgynevezett skrutíniumokkal) együtt

¹ Zagreb, Knjižnica Metropolitana: MR 165.

² Vö. FÖLDVÁRY: *Egy úzus születése* I. 75.

húsvét vigíliájának részét képezi.³ Jóllehet az első skrutíniumokat nagybőjti kezdetén több érett középkori pontifikále – az eredeti hagyományt követve – megőrizte, a H nem utal semmilyen korábbi szertartásra.

A nagyszombati kereszttséghez kötődő liturgikus cselekmények időben és térben két szakaszra oszthatóak. Az első a keresztkütszentelés előtt, a templom előterében, illetve a templomban zajlik, a második a keresztkútnál, a víz megszentelése után. A rítussor távolabbi bevezetőjéül ószövetségi próféciaák szolgálnak. Ezek száma a H-ban öt, közülük három foglalkozik a víz üdv-történeti jelentőségével, illetve összefüggésbe hozható a keresztésséggel. Az első ószövetségi olvasmány a világ teremtését írja le, amelyben rögtön hangsúlyt kap a víz és a Szentlélek. Mindkettő jelen van a keresztésségnél, de a Szentlélek tekinthető a bérmálásra való utalásként is. Elhangzik a Vörös-tengeren való átvonulás története is, majd legutoljára Izaiás jövendölése, melyben a próféta a keresztelendőket mint „szomjazókat” hívja a termékenység vizéhez.⁴ Az első kivéve mindegyik próféciához tartozik egy-egy traktus és egy könyörgés, melyek szövege illeszkedik a fölolvastakhoz. Ilyen a legutolsó, izaiási jövendölés folytatását képező *Sicut cervus* traktus is, amely mintegy átmenetet képez a keresztésségi katekézis és a keresztkütszentelés között. Az olvasmányok (és a traktusok) kiválasztása mögött egy bizonyos kibontakozási folyamat, fokozatosság figyelhető meg, ugyanis míg az első jövendölések biblikus keresztésségi előképeket idéznek föl, addig az utolsó olvasmány nem más, mint egy katekumenekhez intézett közvetlen fölhívás: „Ti szomjazók, jöjjetek a vizekhez mindnyájan, (...), hajsátok hozzám fületeket, jöjjetek hozzám, hallgassatok ide, s akkor élni fog lelketek!” (Is 55,1.3)

Az utolsó könyörgést követően a rubrikák megjegyzik, hogy az olvasmányok alatt a papok elvégzik a hittanulókra vonatkozó előkészítő szertartásokat (ezeket nevezi a kódex katekézisnek). A nyugati hagyományban szokatlan jelenség, hogy különböző liturgiák egy időben, párhuzamosan zajlanak. Feltehetőleg a nagybőjti skrutíniumok nagyszombatra való áthelyezése tette ezt indokolttá. Néhány XII. század eleji, német nyelvterületről származó pontifikále rubrikája szinte megegyezik a H-éval, a következő kiegészítést kivéve: „qui non sunt catechizati et praeparent ad baptizandum.”⁵ Tehát mialatt elhangzanak az olvasmányok, addig „katekizálják”, vagyis fölkészítik a keresztésségre azokat is, akiknél erre még nem került sor. De még ha az ősi hagyománynak megfelelően egyenként meg is tartották a nagybőjti hétköznapiakra eső skrutí-

³ Ezenkívül függetlenül, a fehér ruha levételének rítusa után találhatóak a katekumenátus rítusai a csecsemő betegsége esetén (vagyis a szükségkeresztésség), az eretnekek rekonziliációja és a pogányságból áttért felnőttek keresztelési szertartása.

⁴ A nagyszombati vigíliáról ld. bővebben FÖLDVÁRY: „Húsvét vigíliája a Hartvik-agendában” 17-58.

⁵ Így többek között megtalálható egy augsburgi (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 03909, 178^r), egy passauai (Wien, ÖNB: Cod. 1817 Han, 51^v) és egy trieri pontifikáléban (Paris, BNF: Lat. 13315, 182^r), valamint a lüneburgi bencés apátság főpapi szerkönyvében is (Wolfenbüttel, HAB: Cod. Guelf. 0141 Helmst., Heinemann-Nr. 164, 30^v).

niumokat, az utolsót nagyszombat délelőttjén végezték el. Összegezve: így vagy úgy, de a keresztkút megszenteléséig minden keresztelendőt föl kellett készíteni.

A H a voltaképpeni keresztségre vonatkozó szertartásokat *Ordo baptisterii* címmel különíti el a nagyszombati eseményektől. A pap legelőször megkérdezi a csecsemő nevét, majd fölteszi a Sátánnak való ellene mondás három kérdését (*Abrenuntias*). Már a legelső ókeresztény források is tanúsítják,⁶ hogy a hit megvallásának előfeltétele a gonosz lélek elutasítása. E hagyományhoz való töretlen hűséget bizonyítja az ide vonatkozó rubrika, amely Nicetasnak (335–414), a dáciai Remesiana (ma Bela Palanka) püspökének a katekumenekhez intézett hitvallás-magyarozatára hivatkozik.⁷ A püspök leszögezi, hogy mindaz, aki Krisztust óhajtja követni, hozzá hasonlóan előbb ellene kell mondjon a Sátánnak, az ő művének, pompájának stb.⁸ A hit hármasság megvallása voltaképpen az Apostoli Hitvallás rövid változata három kérdésre bontva.

A Szentháromság hitének megvallását exorcizmus követi. A pap az *Exi Satana* formula elmondásával háromszor rálehel a keresztelendő arcára. Ezzel világosan kifejezésre juttatja, hogy a Szentlélek hatalmával űzi ki a gonoszt, hogy az átadja helyét az imént megvallott Szentháromságnak. Fontos teológiai mondanivalót hordoz a visszaad (*redde*) szó, amely az őszállapotra, pontosabban a paradicsomi állapotra vonatkoztatható, amikor az ember békében élt a szentháromságos Istennel, s melyet az eredeti bűn következtében elveszített. E veszteség nyerhető vissza a keresztség által.

A Sátán elleni harcban a kereszt jele nyújt védelmet. Éppen ezért a kereszttel való megjelölés (konszignáció) a skrutíniumok állandó eleme. A pap először a csecsemő homlokát (*Signum sanctae Crucis...in frontem*), majd mellkasát (*Signum Salvatoris...in pectus*) jelöli meg. A homlok (vagy fej) és a mellkas a harcra készülő katonák legvédettebb testrészei közé tartozik. A kereszt tehát fölvertezi a keresztelendőt. A konszignáció három közbenjáró könyörgéssel zárul. Az első oráció (*Omnipotens...respicere digneris*) a kereszt jelét az Úr „bölcességének jegyeként” írja le, és kéri, hogy a jelöltet szabadítsa meg a Sátán összes bilincseitől. A második könyörgés (*Deus qui humani generis*) arra kéri Istent, hogy a jelenlévőket a keresztség által fogadja be új szövetségébe. Végül a harmadik (*Preces nostras*) a kereszt ereje általi védelemért folyamodik Istenhez.

A megjelölést újabb jelképes mozzanat, a só megízleltetése kíséri. A só az anyagvilág részeként profán anyag, így a szent célokra való használat előtt – mint a többi anyagot (víz, olajok stb.) – megtisztítják a rossztól, az ördögtől. A celebráns ezért először exorcizmust mond a só fölött (*Exorcizo te creatura salis*).

⁶ Példaként megemlíthető Hippolytus *Traditio apostolica*-ja, amely első leírását adja a katekumenátus intézményének és a keresztelés folyamatának, vö. ERDŐ: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme* 94.

⁷ Az *Explanatio symboli habita ad competentes* című művét, tévesen, gyakran Origenésnek vagy Nicetasnak, Aquileia püspökének tulajdonítják. (Remesiana és Aquileia azonos nevű püspökét régebben gyakran összekeverték.) Vö. KIRSCH: „Nicetas”, in *The Catholic Encyclopedia* XI. 52.

⁸ Vö. PL 52 (*Sancti Nicetae Explanatio Symboli*) 865–867.

A só a legősibb tartósítószer, egyúttal a tisztaság szimbóluma; szerepe az, hogy a keresztelendőt megóvja minden tisztátalanságtól. Ezután áldás következik (*Benedic omnipotens Deus*), hogy a só Istennek lefoglalt anyag legyen, végleg távozzék belőle a gonosz, s ezzel „tökéletes orvosság” legyen mindazoknak, akik ajkukra veszik. A csecsemő az *Accipe salem* formulával az ajkára kapja a sót, mely az örök üdvösségre vezető bölcsességet jelképezi. A rítussor a *Deus patrum nostrorum* kezdetű, a keresztség kegyelmeiért esdeklő könyörgéssel zárul.

A következő nagyobb szertartási egységet az exorcizmusok alkotják. Minden ördögűzést tartalmilag párhuzamos orációk vezetnek be: Isten oltalmát kéri a hittanulókra, hogy méltón juthassanak el a keresztségre. Ezek a fiúk és lányok esetén eltérő szövegűek. A H-val ellentétben a szertartáskönyvek többsége a legelső rubrikáknál előírja, még a Sátánnak való ellene mondás előtt. A nemek szétválasztása ősi szokás (már a III. században megvolt). Véleményem szerint a nemek elkülönítésére az ókeresztény keresztelés módjában kell keresnünk a magyarázatot. Az alámerítés mind keleten, mind pedig nyugaton meztelenül történt, tehát szemérmességi okból a nemeket elválasztották. A beavatás résztvevői ugyanis kezdetben nemcsak gyermekek, hanem felnőttek is voltak. Ezért a baptisztérium(ok)ban az alámerítést közvetlenül megelőző és kísérő rítusokat is külön végezték. A nyugati (római) hagyományban ezt igazolja a III. századból Hippolytus már idézett műve, amikor sorrendet állít fel, tudniillik elsőként a gyermekeket, majd a férfiakat, végül a nőket keresztelik meg.⁹ Mindez hatással lehetett a skrutíniumokra is, vagyis eredetileg már az előcsarnokban szétválasztották a nemeket. E szokás érett középkori tanúja, a Beroldus-féle ordinárius a milánói székesegyház két különböző előcsarnokát jelöli ki a bevezető vizsgálatok elvégzésére, s a kereszteléshez is két baptisztérium áll rendelkezésre.¹⁰ A keleti hagyomány ennél némileg árnyaltabb. Az ugyancsak III. századi *Didascalia apostolorum* diakonisszákról számol be. Az ő feladatuk a női keresztelendők olajjal való megkenése, illetve ők fogadják az újonnan megkereszteltet, amikor kiszáll a vízből. A keresztelési formulát a pap egy függöny mögül mondja ki, amíg a jelölt a víz alatt van. A *Didascalia* egyenesen megtiltja, hogy nők kereszteljenek, hiszen ez ellentmond az evangéliumnak.¹¹ Ezért már az első századokban sem beszélhetünk a keresztség kiszolgáltatásával megbízott női szolgálatteltevőkről. Keleten a diakonisszák szerepe a gyermekkeresztelés elterjedésével szűnt meg, s kb. a X–XI. századra eltűnt az intézmény.¹²

Legelőször a fiúk részesülnek az ördögűzés rítusában. Az első könyörgés Istent mint az ószövetségi pátriárkák Istenét szólítja meg (*Deus Abraham Deus Isaac Deus Iacob*), majd Mózes közvetítő személyén keresztül az üdvtörténet néhány fontosabb eseményét idézi föl, tudniillik Isten megjelenését a Sínai hegyen (a Tízparancsolat átadása), illetve az Egyiptomból való kivonulást. Az

⁹ Vö. ERDŐ: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme* 93.

¹⁰ Vö. MAGISTRETTI: *Beroldus, sive ecclesiae* 92.

¹¹ Vö. ERDŐ: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme* 183–184; 187–188.

¹² Vö. MARTIMORT: *Deaconesses* 182–183.

imaszöveg utal arra az eseményre, amikor Isten az Ígéret földjére induló izraelitáknak őriző angyalt küld: „Íme, én elküldöm angyalomat, hogy előtted menjen, őrizzen az úton, és bevigyen arra a helyre, amelyet neked szántam.” (Ex 23,20) Ez az idézet jól alkalmazható a keresztségre, hiszen a könyörgés is kéri, hogy Isten angyala őrizze meg a keresztelendőket a fölkészülés idején.

Az ördögűző szövegek (*Ergo maledicte*) – melyek sokkal inkább az orációk záradékai, semmint önálló exorcizmusok –, mindvégig ugyanazok, szerkezetük pedig megfelel a könyörgésekének. A megszólítás helyén a Sátánhoz intézett fölszólítás áll, mégpedig hogy távozzék és adjon helyet a Szentháromság személyeinek. Az ördögűző szövegek sajátossága, hogy vádló jelzőket használnak (pl. átkozott). A pap, amikor a *quod nos damus* szavakhoz ér, védelmező jelként keresztet rajzol a csecsemő homlokára.

A lányokért mondott könyörgést hosszabb megszólítás vezeti be, mintegy litániaszerűen bevonja az égieket (főangyalok, angyalok), valamint az egykor a földön élő szenteket, rendjeik (apostolok, vértanúk, hitvallók, szüzek) szerint. A celebráns ezt követően ismét a fiúkhöz fordul, ezúttal csak exorcizmust (*Audi maledicte*) mondva. Ebben távozásra inti a Gonoszt, hogy a keresztségre kiválasztott személy a Szentléleknek méltó temploma lehessen. A következő (*Deus immortale*) oráció Máté evangéliumának 7. fejezetéből idézi Jézus szavait, miszerint mindaz, aki kér, kap, aki keres, talál (vö. Mt 7,7–8). Az utolsó – szintén a pátriárkák nevével indító – oráció (*Deus Abraham...qui tribus*) illeszkedik a női nemhez. Ugyanis az indoklás Zsuzsannát állítja példaként a női hittanulók elé, aki Dániel próféta segítségével megszabadult a vének hamis vádjától, egyúttal a haláltól (vö. Dn 13,28–49). Ily módon párhuzamba állítható a fiúknál elsőként mondott könyörgéssel, ahol Mózes alakja jelenik meg mint közvetítő és vezető, aki a nehézségeken átvezette a rá bízott népet.

Szembetűnő, hogy látszólag fölbomlik a hagyományos szerkesztés, ugyanis az *Audi maledicte* exorcizmust a könyörgés helyén találjuk (a szokásos *Ergo maledicte* záradékkal). Ezután ismét könyörgés következik (*Deus immortale*), melyhez a rubrikák nem rendelnek nemet. A külföldi párhuzamok túlnyomó része a *Deus immortale*-t fiúkhöz rendeli, az *Audi maledicte* pedig ennek záradéka, vagy ritkán a *Deus caeli*-é. Az általam talált egyetlen kivételt egy XI. századi hildesheimi pontifikále közli. Ennek szerkezete ugyanis lényegében azonos a H-val, habár a sorrend eltér: Hildesheimben első helyen áll a *Deus immortale* és záradéka.¹³ Kijelenthetjük, hogy a H rubrikái nem írják elő, de föltételezik, hogy a *Deus immortale* elmondásakor – a logikai sorrendnek megfelelően – lányok következnek, de forrásunk meghagyja választási lehetőségként a *Deus Abraham...qui tribus* kezdetű könyörgést. Erre utal a rubrikában a 'vagy' (*vel*) kötőszó.

Utoljára két exorcizmus szerepel, könyörgések nélkül. Szövegük a *qui* kötőszóval bevezetett bibliai anamnézisig megegyezik. Mindkettő Jézus egy-egy csodáját emeli ki. A fiúk exorcizmusa Péter apostol Galileai-tengeren való vízbe

¹³ Vö. Bamberg, Staatsbibliothek: Msc. Lit. 054, 80^r.

merülését (vö. Mt 14,28–31), a lányoké a vakon született meggyógyítását (J 9) és Lázár föltámasztását (J 11) idézi föl. Jézus csodái felfüggesztik a természet törvényeit, illetve megmutatják, hogy a benne való hit a gonosz erőket és a halált is legyőzi. Az *Aeternam ac iustissimam* könyörgés lezárja az exorcizmusok sorozatát. A H nem írja elő, hogy ez melyik nemnek szól, de párhuzamos forrásokat figyelembe véve joggal feltételezhetjük, hogy mindkét nemre vonatkozik. Megjegyzendő, hogy az imént vizsgált szövegeket a kora középkortól a legtöbb forrás ismeri; nagyböjtben, a skrutíniumok során többször is elhangoztak. Legkorábbi fönmaradt tanújuk a tisztán római gyakorlatot követő *Sacramentarium Gelasianum*, illetve a tizenegyes számú *Ordo Romanus* (VIII–IX. század).

Bizonytal a négy evangélium átadásának (*apertio aurium*) emlékét őrzi vagy helyettesíti a Jézus és a kisgyermekes találkozásáról szóló evangéliumi szakasz (Mt 19, 13–14). Az *apertio aurium*-ot eredetileg nagyböjt negyedik hetében, a harmadik skrutíniumnál végezték. Ünnepelesen fölolvasták a négy evangélium első néhány sorát, majd kommentárt fűztek hozzájuk. Sok szertartáskönyv még az érett középkorban is híven követte e római mintát.¹⁴ A H rövid evangéliuma rendkívül kifejező, s illeszkedik a gyermekkereszttség gondolatvilágához. A kisgyermekesekért viszik Jézus elé, hogy tegye rájuk kezét és imádkozzék értük. A skrutíniumok lényege éppen abban rejlik, hogy a püspök – klerikusai jelenlétében, az egész Egyházat képviselve – közbenjár a keresztelendőkért.

Az ártó erőktől való megtisztítás, a profán világtól való elválasztás helyszíne sosem a szent tér, a templom, ahova már megtisztulva kell megérkezni, hanem egy tőle különböző helyiség. Ezért az előkészítő rítusok helyszíne a templom előcsarnoka vagy más része volt. Talán kézenfekvőbb a külföldi párhuzamok alapján és a középkori esztergomi székesegyház alaprajzát figyelembe véve az előcsarnokba képzelünk a szertartást.¹⁵

A skrutínium végeztével került sor a templomba való ünnepeles bevezetésre. A megtisztulás mozzanata, amely előfeltétele a templomba való belépésnek, kifejezésre jut a kísérő formula (*Ingredere in templum*) szövegében is. Eszerint a hittanuló immár a Sátán hátráltatása nélkül („sine impedimento Sataanae”) érkezik meg a szent térbe. Tekinthejtük egyetlen egységnek az evangéliumot és a bevezetést, hiszen ahogyan a gyermekesek Jézushoz vezetnek, úgy viszik most be a keresztelendőket a templomba, a szentségi Jézus elé.

A bevonulás után új egység következik. Alkalmassint valahol a templomban a pap kézzelével halkán recitálja a Hiszekegyet és a Miatyánkot. E két imád-

¹⁴ A teljesség igénye nélkül megemlíthető egy XII. századi firenzei szakramentárium (Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana: Barb. lat. 561, 90^r–100^r), amely a katekumenátus miséjének változó tételei mellett tartalmazza az evangéliumok, illetve a Miatyánk és a Hiszekegy ünnepeles átadását, vagy a valószínűleg bragai úzúst követő Ms. Alcobaça 162 jelzetű pontifikále (Lisboa, Biblioteca Nacional de Portugal: XIII. sz., 82^v–85^r).

¹⁵ A Máthes János által készített alaprajzon jól látható, hogy utólag egy arányaiban nagy előcsarnok épült az István-kori székesegyház homlokzata elé, amely kétségkívül alkalmas volt nagy létszámú keresztelendő befogadására. A hozzáépítés azonban vélhetően későbbi, XII–XIII. századi, vö. TAKÁCS: *Az esztergomi Porta speciosa* 99–100.

ság szintén az ünnepélyes *traditio*-szertartások maradványa, ugyanis a négy evangélium átadása után a katekumenek egy-egy buzdító beszéd keretében hallhatták őket először. Szembetűnő a *Nec te lateat* kezdetű exorcizmus bevezetés utáni elhelyezkedése. E jelenségre az lehet a magyarázat, hogy az említett ördögűzést és a soron következő szertartásokat eredetileg nagyszombat délelőtt, az utolsó skrutínium alkalmával végezték el, a H szerkesztői pedig nem változtattak az eredeti sorrenden. A XI-es római ordó, valamint a XI. század elején keletkezett Német-római pontifikále (röviden PRG) és az ennek szöveg-hagyományába illeszkedő kéziratok elő is írják a nagyszombati kezdés idejét: a jelöltek a harmadik órában, azaz reggel kilenc órakor gyűltek össze.¹⁶

Az *effeta*-rítus voltaképp az exorcizmus folytatása; formulája Márk evangéliumának hetedik fejezetéből idézi Jézus szavait és tetteit (vö. Mc 7,34): a pap először a „nyíl meg” szavakra a jelölt jobb fülét, majd orrlyukait az „édes illatra” (*In odorem*), végül bal fülét a „Te pedig, ördög, menekülj, mert elközelgett az Isten ítélete!” (*Tu autem*) szavakra keni meg nyálával. E formula jelképes: védelem alá helyezte az emberen található „nem zárható” testnyílásokat (orr, fül), ahol átvitt értelemben a gonosz lélek fizikailag is bejuthat.

Csakúgy, mint a rítussor kezdetén, a keresztszülők ellene mondanak a Sátánnak, mielőtt válaszolnának a szentháromságos hitre vonatkozó kérdésekre. A H ezúttal nem hozza a Sátán műveire és pompáira kitérő kérdéseket. A katekézis a katekumenek nagycsütörtökön megszentelt olajával való megkenéssel zárul. A megjelölés – az *effeta*-rítushoz hasonlóan – három testrészen, a Szentháromság személyeinek megfelelően történik. A pap először a csecsemő mellkasára rajzol keresztet, miközben ezt mondja: „Menekülj, te, átkozott lélek, s adj tiszteletet az élő és igaz Istennek!” Másodsorra a lapockák között jelöli meg: „Távozz, átkozott lélek, s adj helyet a Szentléleknek!” Az utolsó megjelölés helyét nem határozzák meg a rubrikák, mindössze a formula szerepel: „És én téged megkenlek az üdvösség olajával a mi Urunk, Jézus Krisztus nevében.” Párhuzamos külföldi forrásokból azonban kiderül, hogy a harmadik megkenés mindkét testrésze (vagyis a mellkasra és hátra is) vonatkozik. A katekumenek olajával való megkenés e hármasság formája ritkán fordul elő: példát rá a XI. századból csak Egilbert von Moosburg freisingi püspök pontifikáléjában¹⁷ vagy a XII. századi Sankt Florian-i rituáléban¹⁸ találtam. Miként látható, az első két formula voltaképpen exorcizmus. Az európai források többségében rálehelés, nem pedig olajjal való megkenés kíséri őket. A mellkason s a háton való megjelölés jelentése ugyanaz, mint főntebb: mintegy páncéllal vértel fel a kereszttelendőt a Sátán elleni harcban.

A H ezután fölveszi a nagyszombati nyilvános szertartásrend elejtett fonalt. A püspök (szolgálattevői) kíséretében a kereszttelőkúthoz vonul, ahol ünnepélyesen megszenteli a vizet. A kereszttelőkút (vagy kereszttelőkápolna) elhe-

¹⁶ Vö. ANDRIEU: *Les Ordines* II. 443 és VOGEL – ELZE: *Le pontifical romano-germanique* 93.

¹⁷ Vö. München, Bayerische Staatsbibliothek, I. kötet: Clm 21587, 6r, II. kötet: Clm 06425, 98v.

¹⁸ Vö. FRANZ: *Das Rituale von St. Florian* 69.

lyezkedéséről kevés adat áll rendelkezésünkre, mindazonáltal a processzió vonulásából arra lehetne következtetni, hogy a székesegyház déli hajójában, a Szent Kereszt-oltár közelében volt.¹⁹ A vízszentelés utolsó mozzanata, a krizma beöntése után szolgáltatják ki a keresztséget. Először megismétlődik a bevezető vizsgálat, azaz mialatt a gyermekek a szülők karjaiban vannak, a pap harmadszorra is fölteszi a keresztszülőknek az ellene mondás és a Szentháromságba vetett hit három kérdését (ld. fentebb). Ezt követően átveszi őket a szülők-től és megkérdezi, hogy akarják-e a keresztséget. Több korabeli forrással ellentétben a H itt nem írja elő a „Vis baptizari?” kérdést. A beleegyező válasz után a pap megnevezi, majd háromszor bemelegíti a csecsemőket a megszentelt vízbe, miközben elmondja a szentháromságos formulát (*Et ego baptizo te*). Az ókeresztény szokást megőrizve a H is figyelmet fordít a nemek különválasztása: először a fiúkat, utána a lányokat keresztelik meg.

A középkori keresztelés általános módját nehéz pontosan meghatározni, mindenesetre a legősibb mód az alámerítés, illetve a leöntés, miközben a keresztelendő a vízben áll.²⁰ A szertartási szövegek döntő többsége és a patrisztikus szövegemlékek alámerítésre utalnak; a leöntésre vonatkozó szóhasználat leginkább a középkor végén terjedt el.²¹ Mindazonáltal ha figyelembe vesszük a keresztelési ábrázolásokat, ennek az ellenkezőjét tapasztaljuk: csaknem mindenütt a leöntéses formával találkozunk (ld. pl. 1. *ábra*). Már a legelső fennmaradt Krisztus megkeresztelése-jelenet (római Szent Kallixtusz-katakomba (2. *ábra*), illetve a ravennai baptisztériumok mozaikjai is leöntéses keresztelésről tanúskodnak. A szinoptikus evangéliumokból azonban tudjuk, hogy Krisztusnak a Jordánban való megkeresztelése alámerítéssel történt (vö. Mt 3,16; Mc 1,10; Lk 3,21), s ez vált a keresztelés formájának őstípusává. Számos olyan érett középkori kódexet ismerünk, amelyben a gyermekkeresztelés ordójának miniatúrája – az ókeresztény mintát követve – a leöntést jeleníti meg. Teszik ezt annak ellenére, hogy a rubrikák alámerítést írnak elő. Az ellentmondás magyarázata a rubrikák szöveghűségében és – adott esetben – a valós gyakorlat és a szöveges norma eltérésében keresendő. A felülről lecsorduló víz kétségkívül a víz természetére utal és a Jordán folyót jelképezi. Nem elhanyagolható az a szempont sem, hogy a kora tavaszi hűvösebb időjárási viszonyok miatt a leöntéses keresztelést részesíthették előnyben. Ekkor a keresztelendőre

¹⁹ Vö. SUBA: „A középkori Szent Adalbert-székesegyház”.

²⁰ Vö. JOHNSON: *The Rites of Christian initiation* 33.

²¹ Csaknem mindenütt (a H-ban is) a *mergo* 'bemerít' szó szerepel, míg az újkorban a *fundo*, 'leönt' ige (vagy valamelyik igekötős változata) a gyakoribb. Kivételt képez azonban a X. századból, francia nyelvterületről származó poitiers-i pontifikále (Paris, BNF Arsenal: Ms. 227, 216^v), valamint egy reimsi misekönyv (Laon, Bibliothèque municipale: Ms. 236, 11^r), amelyekben a keresztség kiszolgáltatásánál a *perfundo*, illetve a *profundo* szavakat találjuk. A Karoling-kor levéltudományának szertartásleírásai a rubrikák szóhasználatát követik. A fennmaradt írások közül két példát említünk. A közismert liturgiama-gyarázó, Amalarius, Metz püspöke 812 körül Nagy Károlynak címzett, keresztelésről szóló kommentárjában az *intingo* 'bemerít' igét használja, amely a görög βαπτίζω latin megfelelője (vö. KEEFE: *Water and the Word* II. 347.). Alcuin, Tours püspöke az alámerítésre pedig a *submersio*-t alkalmazza (uo. 243).

öntendő víz mennyisége szabályozható, nincs szükség teljes alámerülésre. A víz mintegy így is ellepi a fejet és az eltemetkezés szimbolikája így is érvényre jut: a csecsemő jelképesen a víz alá kerül ahelyett, hogy teljesen bemerítenék. Ezzel valamiképpen helyettesíthető a tényleges alámerítés. A folyamatot azonban úgy kell elképzelni, hogy legalább a gyermek lábai a vízben vannak. (1. ábra) Az ábrázolások sorában kivételesnek számít a prágai úzust követő litomyšli pontifikále (XIV. század) inicáléjának ábrázolásmódja, amely – sajátosan víz nélkül – a bemerítést igyekszik megjeleníteni. (3. ábra)

A fönmaradt keresztelőmedencék mérete és formája az első századoktól kezdve rendkívül változatos. Ezekből nehéz messzemenő következtetéseket levonni a keresztelés módjára. Nagy számban találkozunk olyanokkal, amelyek egyaránt alkalmasak egy csecsemő alámerítésére és leöntésére. (4. ábra)²²

Az alámerítés módja a H-ban jellegzetes: égtájaknak megfelelően, kereszt alakban történik. A pap az első bemerítéskor a csecsemő fejét kelet felé fordítja, míg annak lába nyugat felé néz. A második bemerítés jobbra, azaz fejjel déli irányba, a harmadik pedig balra, vagyis észak felé történik. A nyugati irány tehát kimarad, hiszen a nyugat mint a kelet ellentéte egyaránt szimbolikus helye a halálnak, a sötétségnek és az ördögnek. Az első bemerítéskor is csak a csecsemő lába fordul nyugati irányba. A láb bibliai kontextusban olykor a megvetést, illetve az alávetettséget jelképezi. Erre utal például a 109/110. zsoltár: „Ülj az én jobbomra, míg ellenségedet zsámollyá teszem a te lábaidnak!” A modulátor így valamiképpen tudatos elutasítása a Sátánnak. Keleten már a III. században szerepel az úgynevezett *apotaxis-syntaxis*.²³ Ez nem más, mint az ördögtől való elfordulás és a Szentháromság-Isten felé fordulás. A jelöltek ugyanis az előkészítő szertartások során először nyugat felé letérdeltek és ellene mondtak a Sátánnak, majd kelet felé megvallották a Szentháromságba vetett hitüket.²⁴

²² Az észak-italiai Verona városának XII. századi, magas építésű keresztelőkútja kb. 76 cm mély és több mint 3,5 méter átmérőjű, így kétségkívül használható bemerítésre (fényképekkel ellátva ld. KEERAN: *Ancient and Medieval* 106–107). Valamivel kisebb a mai Svájc területén fekvő Riva San Vitale San Giovanni-baptisztériumában található, szintén XII. századi keresztelőmedence a maga közel 60 cm mélységével és 190 cm átmérőjével (vö. uo. 77–78).

²³ Vö. WAINWRIGHT: „Baptism: History and Theology”, in *The Encyclopedia of Christianity* I. 187.

²⁴ Erről tanúskodik többek között Mopszuesztiai Szent Theodórosz leírása is. Vö. WITKAMP: *Tradition and Innovation* 183.

1. ábra. Leöntéssel történő keresztelési jelenet egy XIV. századi sens-i pontifikále iniciáléjában (Arras, Bibliothèque municipale: Ms. 986, 4').

2. ábra. Krisztus megkeresztelkedése a Jordánban (római Szent Kallixtus-katakomba, III. század).

3. ábra. A litomysli pontifikále jellegzetes alámerítéses ábrázolása (Prága, Královská kanonie premonstráti na Strahově: DG I 19, 50^r)

4. ábra. Figurális ábrázolásokkal díszített keresztelőmedence a veronai székesegyház baptisztériumában (forrás: www.commonswikimedia.org)

Miután megkeresztelték a gyermekeket, a pap az „Ő kenjen föl az üdvösség krizmájával” (*Iipse te liniat*) szavakra krizmával (*Deus omnipotens Pater Domini*) megjelöli őket a homlokukon. A rubrikák megjegyzik, hogy ha jelen is van püspök, ezt pap végezze, és ne homlokon, hanem fejtetőn. Az előbbi tudniillik bérmáláskor szokás, amely a püspök kiváltsága. Rómában már a III. századtól két kereszttség utáni (posztbaptizmális) megjelöléssel találkozunk. Hippolytus *Traditio apostolica*-ja is különbséget tesz a két megkenés között, ám a kiszolgáltatók között még nem: mindkét cselekményt püspök végzi.²⁵

A keresztelés szertartását végül a fehér ruha és az égő gyertya átadása zárja. A neofiták a bűntől való tisztaságot és megváltottságot jelképező fehér ruhát eredetileg húsvét nyolcadában mindennap viselték. Leidradus, Lyon érseke a római ordóról szóló magyarázatában a fejfedő és a ruha felöltését bibliai előképekre vezeti vissza. A gyermek beöltöztetése analóg Krisztus testének halotti lepelbe csavarásával, valamint utal a sírnál ragyogó ruhában megjelent angyalokra, akik a feltámadás örömhírét hirdették. A liturgiama­gyarázó az ószövetségi előképet találóan Zakariás próféta jövendölésében látja:²⁶ „Jézus [értsd: József] pedig szennyes ruhába öltözve állott az angyal színe előtt. Ekkor ez megszólalt, és ezt mondotta az előtte álló szolgálknak: Vegyétek le róla a szennyes ruhát! Neki pedig mondotta: Íme elvettem tőled gonoszságodat, és új ruhába öltöztettelek. És mondotta: Tegyetek tiszta süveget a fejére! Ekkor tiszta süveget tettek a fejére és felöltöztették őt, miközben az Úr angyala ott állott.” (Zch 3,3-5)²⁷

Az első századokban a ruha felöltése nem kapott liturgikus jelentést, a beöltöztetéshez nem társult formula. Később, a középkor folyamán sem vette át minden rendtartás. A krizmakenet után a csecsemőre egy vászonzól készült fejfedőt tettek, vagy a ráadott köntös csuklyáját húzták a fejére (innen ered a szalag, fejfedő vagy öltözet elnevezése, a *chrismale*). A szentelések anyagául szolgáló krizmát kezdettől fogva nagy tisztelet övezte. Hogy az olaj a megkenés után ne érintkezzen mással (és ezáltal ne szentségtelenüljön meg), fehér szövettel fedték be az érintett testrészt. Ez a keresztelésnél a gyermek feje búbja, bérmálásnál (illetve a püspökszentelésnél) pedig homlok. A H-ban a pap a fejfedőt vagy a csuklyát az *Accipe vestem...* szavakkal helyezi a gyermek fejére.²⁸

Éppen a XI. századtól válik gyakorivá az égő gyertya vagy lámpás átadása mint keresztelési utóritus. A H-ban a celebráns a gyermek jobb kezébe helyezi, miközben ezt mondja: *Accipe lampadem...* A formula magyarázatot ad az égő lámpás jelentésére, amikor a tíz okos és tíz balga evangéliumi történetét idézi föl (vö. Mt 25,1-13): „...midőn az Úr a menyegzőre érkezik, elébe futhass a mennyei udvarban, hogy örök életed lehessen, és örökkön-örökké élhess!” Sem a H-ban, sem más középkori forrásban nem találtam utalást arra a ma is dívó szokásra,

²⁵ Vö. ERDŐ: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme* 95.

²⁶ Vö. KEEFE: *Water and the Word* II. 375.

²⁷ Káldi György fordítása (Szent Biblia, első kiadása: Bécs 1626).

²⁸ Az első fennmaradt források, amelyek az *Accipe vestem* kezdetű formulát említik, a gallikán ritusterületről származó *Bobbiói misszálé* és a *Missale Gothicum* (VII. század).

hogy a gyertyát közvetlenül a húsvéti gyertyáról gyűjtánák meg. Mindenesetre jó okunk van feltételezni, hogy az újonnan megszentelt tüzet adták át, hogy a neofiták mint az Egyház új tagjai a „világ világosságai” legyenek.

Mihelyt befejeződtek az utóritusok, a püspök kiszolgáltatja a bérálás szent-ségét, majd a körmenet visszatér a templomba, ahol misével folytatódik a vigília.²⁹ Az újonnan megkeresztelt gyermekeket megáldoztatják, így húsvét éj-jelén mindhárom beavató szentségben részesülnek. A mise elbocsátása (*Ite missa est*) után a celebráns két könyörgést recitál értük. Az elsőben (*Omnipotens...qui regenerasti*) található „vízből és Szentlélekből” szavak nem csak a keresztségre és a bérálásra, hanem az olvasmányos szakaszban a Teremtés könyvéből felolvasott szövegrészletre is visszautalnak. Ezzel keretbe ágyazódik a nagy-szombati liturgia, amely egyszerre a feltámadás és a keresztség, pontosabban a beavatás liturgiája.

A neofiták húsvét (vagy pünkösd) teljes hetében részt vesznek a miséken, és a szülők értük ajánlják föl adományait. A rubrikák előírják, hogy a cse-csemők két szín alatt áldozzanak, előtte pedig böjtöljenek: ne vegyenek ma-gukhoz sem anyatejet, sem másmilyen eledelt.

Tágabb értelemben a középkor kereszteléshez kapcsolódó rítusai nem csak nagyszombat vigíliájára korlátozódtak. Ahogyan skrutíniumokkal akár hetekkel korábban kezdetét vette a fölkészülés, úgy a tényleges lezárást húsvét nyolca-dának szombatja jelentette. A neofiták egész héten húsvét éjszakáján felöltött ruhájukban jelentek meg a templomban, és a hét utolsó napján ünnepélyesen levetették. Innen a közismert elnevezések is: fehérszombat (*Sabbatum in albis*) és fehérvasárnap (*Dominica in albis*). A rubrikák nem térnek ki arra, hogy pon-tosan mikor került sor az eseményre. A helyszín minden bizonnyal a keresz-telőkápolna. A H-ban a fehér ruha levételének szertartását a ruha kimosása kíséri. E célra a pap külön vizet áld meg (erre utal a felirat is: *Benedictio aquae ad albas deponendas*). A *chrismale*-t, amely eredetileg a krizma felitására szol-gált, a nyolcadik napon kimosták, hogy elkerüljék az anyag méltatlan, profán használatát. Az olajat a megáldott vízzel együtt valószínűleg egy erre alkal-mas helyre, szakráriumba öntötték.

Az áldás végeztével a keresztszülők levették a gyermekekről a fehér ruhát, amelyet ezután megmostak a megáldott vízben, miközben a Jelenések köny-vét fölidézve a következő antifónát énekelték: „Megmosták az ő ruháikat, és fehérre tették a Bárány vérében.” (vö. Ap 7,15) A cselekmény rendkívül beszé-des; míg a szülők gondoskodnak a gyermek alapvető szükségleteiről (mint amilyen a ruházkodás, táplálás), a keresztszülők feladata hasonló: a hit szük-ségeiben való közreműködés, hitre nevelés.

A fehér ruhát azonban nem csak a közvetlenül a krizma által érintett testré-szek miatt mosták meg. Az ünnepélyesen konsekrált keresztvíz – amelybe

²⁹ A középkori magyar bérálásról lásd bővebben: FÖLDVÁRY Miklós István: *Az Esztergomi Benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*. Argumentum Kiadó, Buda-pest 2014. 60–62. (Műhelytanulmányok I)

a gyermeket teljesen belemártották – ugyancsak tartalmaz krizmát, tehát kivételesen értékes szentelmény. Éppen ezért föltehetőleg a ruhák kimosása előtt a gyermekeket is lemosták, akik azelőtt nyolc napig őrizték testükön a keresztvíz és a krizma anyagát. Erre utal az első *Domine sancte Pater...qui per te* kezdetű könyörgés. Az imaszöveg alapján olyan vízről van szó, amely a „Szentlélek olajával”, vagyis a krizmával fölkeneteket mossa le: „*quae oleo Spíritus Sancti delibutos suscepit abluendos*”. Mindez azt jelenti, hogy nem egyszerűen a fejfedők mosásáról beszélhetünk, hanem egy, a teljes testet befedő köntöséről is. A H a szertartás legvégén, utasítások nélkül egy másik áldásszöveget is közöl (*Domine sancte Pater...creator generis*) a gyermekek megmosdatására. Ez a benedikció föllelhető az *Ordo Romanus L*-ben (ez a PRG-nek a teljes egyházi évet leíró ordója) és annak leszármazottaiban is.³⁰ A H szövegében viszont egy lényeges módosítás olvasható: az *ad abluendas albas offerimus* helyett *ad abluendos offerimus*, azaz a megmosandó személyek és nem a megmosandó ruhák felajánlása szerepel. Tehát a *Domine sancte Pater...creator generis* valószínűleg a gyermekek megfürdetése előtt, a *Domine sancte Pater...qui per te* pedig a fürdetés után hangzott el, amelyet azonnal a ruhák kimosása követett.

A vizsgáltak fényében a ruha levétele voltaképpen purifikációs szertartás, amelynek az imént ismertetett változatát csak a H tartalmazza. Ami az európai kontextust illeti, a külföldi szerkönyvekben csak egy, a ruhák kimosására vonatkozó áldásszöveg szerepel, más szertartásé nem.³¹ A *depositio* szertartása német nyelvterületen jellemző, azonban előfordul Észak-Itáliában is.³² A H előírja, hogy e szertartáson csak a környékbeliek menjenek át a nyolcadik napon, a távolabb élők már három nappal húsvét után végezzék el.

A középkorban – a szükségkeresztiséget kivéve – nem volt rendszeres a keresztelés, csak évente egyszer: húsvétkor vagy pünkösdkor. Ekkor ünnepélyesen szolgáltatták ki, mégpedig a székesegyházakban. Erről árulkodnak első szerkönyveink is, amelyek püspöki használatra készültek. A H-ban található keresztelés ennél fogva a magyar egyházszervezet kialakulásának és a keresztény hit megszilárdulásának korában nem csak az esztergomi székesegyház, hanem az egész egyházmegye ünnepe.

³⁰ Ld. ANDRIEU: *Les Ordines* V. 310–311.

³¹ A tizenegyes ordó és számos szerkönyv az *Accipe vestem* formula előtt a következőket írja elő: „*Et sunt parati, qui eos suscepturi sunt, cum linteis...*” (ANDRIEU: *Les Ordines* II. 446) Vagyis a gyermeket egy vászontörölközővel megtörlik, és csak azután öltöztetik fel, így értelemszerűen későbbi megfürdetésre nincsen szükség.

³² Az Alpoktól délre Vercelli (Archivio e Biblioteca Capitolare: Ms. CLV, dig. 154) és Piacenza (Biblioteca e Archivio capitolare del Duomo: Ms. 4, 62^r) városának püspöki szerkönyvei közlik. Milánóban is ismert a *depositio* szertartása; viszont csak a fejfedő levételéről és a csecsemők megáldásáról, fürdetéséről és a ruha mosásáról nem számol be a Beroldus-féle ordinárius. Vö. MAGISTRETTI: *Beroldus, sive ecclesiae* 118.

A keresztelési rítussor szerkezetét a következőképpen szemléltetjük:

I. Skrutíniumok (előcsarnok) – nagyszombat

1. VIZSGÁLAT

Abrenuntias

Credis

(Ex.) Exi Satana

2. KONSZIGNÁCIÓ

Signum sanctae ... in frontem

Signum Salvatoris ... in pectus

(Or.) *Omnipotens ... respicere dignare*

(Or.) *Deus qui humani*

(Or.) *Preces nostras*

3. SÓ

(Ex.) Exorcizo te creatura salis

Benedic ops Deus

Accipe salem

(Or.) *Deus patrum nostrorum*

4. EXORCIZMUSOK

(Or.) *Deus Abraham ... qui Moysi* – Ergo maledicte

(Or.) *Deus caeli* – Ergo maledicte

(Ex.) Audi maledicte – Ergo maledicte

(Or.) *Deus immortale* – Ergo maledicte/(Or.) *Deus Abraham ... qui tribus* – Ergo maledicte

(Ex.) Exorcizo te ... qui pedibus – Ergo maledicte

(Ex.) Exorcizo te ... qui caeco – Ergo maledicte

(Or.) *Aeternam ac iustissimam*

5. EVANGÉLIUM

Oblati sunt

6. BEVEZETÉS

Ingredere in templum

II. Utolsó katekézis (templom)

1. TRADITIO

Credo in Deum

Pater noster

2. EXORCIZMUS

Nec te latet (Ex.)

Effeta

3. REDDITIO

Abrenuntias 1×

Credis

4. KATEKUMENEK OLAJA

Effuge

Exi immune

Et ego te lineo

III. Keresztkútszentelés (keresztkút)

IV. Keresztelés (keresztkút)

1. VIZSGÁLAT

Abrenuntias

Credis

2. ALÁMERÍTÉS

Et ego baptizo

3. KRIZMAKENET

Deus omnipotens ... qui te regeneravit

4. FEHÉR RUHA ÁTADÁSA

Accipe vestem

5. ÉGŐ GYERTYA ÁTADÁSA

Accipe lampadem

V. Mise (templom)

1. ÁLDOZÁS

2. KÖNYÖRGÉSEK

(Or.) *Omnipotens ... qui regenerasti*(Or.) *Omnipotens ... maiestatem tuam*

VI. Fehér ruha levétele (keresztkút?) – húsvét utáni szombat/vasárnap

(Or.) *Domine sancte Pater ... qui per te*(Ant.) *Laverunt stolas suas*(Or.) *Domine sancte Pater ... creator generis*

2) A későbbi magyar hagyomány

A fennmaradt hazai misekönyvek jelentős részében a H-hoz hasonlóan az egyházi évkör rendhagyó szertartásai között, nagyszombaton találjuk a beavató szentségek kiszolgáltatásának rendjét. A keresztség a XV. században, illetve az újkorban már független, bármikor kiszolgáltatható. A középkori magyar források mindegyike önálló hagyományt képvisel. Még a szigorú értelemben vett esztergomi úzuson belül is széttartás figyelhető meg. Ennek egyik meghatározó forrása, a XIV. századi kottázott esztergomi misekönyv³³ (a továbbiakban MNS) és egy hozzá igen közel álló példány,³⁴ az OSZK Cod. Lat. 94-es jelzetű pozsonyi misekönyv szinte tudomást sem vesznek elődjükről, a H-ról. Hasonló a több kiadást is megért 1490-es esztergomi *Obsequiale* (röviden O),

³³ Vö. Bratislava, Archiv Mesta: EC. Lad. 3., 44^v-48^v. Facsimile-kiadása: SZENDREI Janka – Richard RIBARIČ: *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1982. (Musicalia Danubiana 1)

³⁴ A két misekönyv viszonyáról részletesen ld. KOVÁCS: „Az esztergomi missale notatum és a pozsonyi misekönyvek”. 403–414.

amely a későbbi rituále, vagyis a misén és zsolozsmán kívüli, nem püspöknek fenntartott szertartásokat tartalmazó könyvtípus első hazai képviselője. Az úzus újkori szerkönyveiről (ezek a Telegdi Miklós-féle XVI. századi *Agendarius* és a Pázmány-rituále) szintén elmondható, hogy nem mutatnak egyértelmű folytonosságot elődeikkel. A XIV. századból maradt ránk a szakirodalomban Veszprémi pontifikáleként közismert OSZK Cod. Lat. 317 jelzetű kódex. Végül függelékesen tartalmazza a pécsi székesegyház kereszteleési gyakorlatát az 1487-es Bázelen, majd 1499-ben Velencében kinyomtatott *Missale Quinqueecclesiense* (röviden MQ: Wolfenbüttel, HAB, H: S 456.2° Helmst; Budapest, OSZK Inc. 989).

Különbözőségük ellenére a szertartás főbb alkotóelemei mindegyik ordóban jelen vannak. Egymáshoz képest többnyire csak a szertartási szakaszok (modulok) sorrendje változik, esetleg nélkülözhetővé válik, így nem kap helyet a rendtartásban. A kereszteleési rítussor a következőképpen épül fel:

SKRUTÍNIUMOK

Bevezető rítusok

Exorcizmusok

Traditio-szertartások

Utolsó skrutínium

KERESZTELÉS

Bevezető rítusok

Alámerítés

Utórítusok

Hogy teljes áttekintést kapjunk az „összmagyar” kereszteleésről, az említett forrásokat (H, MNS, MQ, O, VP) vetjük össze egymással.

Bevezető rítusok

A skrutíniumok helyszíne a templom előcsarnoka. A bevezető rítusok, a VP-t kivéve, többnyire megegyeznek: a név megkérdését a Sátánnak való ellene mondás (*abrenuntiatio*) és rálehelés (*Exi abo eo; Exi Satana*) követi. Az abrenunciáció után egyedül a H-ban és az O-ban kerül sor a hit hármas megvallására (*Credis*), amelyet a MNS és a MQ következetesen csak a konszignáció, azaz a Sátán kiűzéséhez kapcsolódó szertartások után hoz. E szerkesztés tudatos: a megtisztító, elhárító (apotropaikus) rítusok a hit megvallásának előfeltételei.

Ami a nyitó rítust illeti, kizárólag a VP kezd a nevek feljegyzésével és a nemek szétválasztásával, csak ezután kerül sor rálehelésre (*Recede diabole*). A feliratkozás és az elkülönítés mozzanata római szokás.³⁵ A tizenegyes római

³⁵ Erre egyes szerkönyvek olykor hivatkoznak is. Egy XII. századi Sankt Gallen-i rituále bevezető rubrikái Róma-hűségüket kinyilvánítva így fogalmaznak: „... Ex authentico libro sancti Gregorii sacramentario. Cum infantes ad ecclesiam venerint, scribantur nomina eorum iuxta Romanum ordinem et vocentur in ecclesia per nomina, sicut scripti sunt.” (Sankt Gallen, Stiftsbibliothek: Cod. Sang. 0395, 58.) Bár a római eredetet nem hangsúlyozza, a Bécsben őrzött Cod. 1888

ordó szerint a legelső skutíniumra érkezők neveit még a templom kapuja előtt följegyezték, majd a fiúkat jobb oldalra, a lányokat bal oldalra állították.³⁶ A hit megvallása és az abrenunciáció a VP-ben hiányzik, az először szereplő *exsufflatio* pedig nem a Szentháromságot, hanem egyedül a Szentlelket említi, akinek az ördög át kell, hogy adja a helyét. Az esztergomi hagyományon belül a bevezető rítusokat és a konszignációt illetően az O a H szerkezetét követi, viszont a rálehelés-formulájánál MNS-t veszi alapul.

Az exorcizmusok sajátossága, hogy mindig kereszttel való megjelölés kíséri őket. A kereszt egyfajta védelemmel ruházza fel, mintegy lelki értelemben páncéllal vérteti fel a hittanulót. A megjelölés helye elsősorban a homlok és a mellkas, vagyis azok a testrészek, amelyeken fizikai támadás esetén is halálos seb ejthető. A MNS-ben a pap a homlokon és a mellkason kívül még öt érzékszervet is megjelöl (azaz összesen hetet: a csecsemő szemeit, füleit, orrlyukait, hátát és az ajkát). Mindenütt megtalálható a homlok és a mellkas megjelölése (*Signum sanctae Crucis; Signum Salvatoris*). A VP-ben a mellkast a *Te deprecor* kíséretében jelöli meg a pap. Ehelyütt, továbbá a MNS-ben és a MQ-ben az *Accipe signum Crucis* orációként, nem pedig formulaként hangzik el, ellenben az O két megjelölést ír elő (homlokon és mellkason). A modulorációk zárják: a H-ban három, a többiben pedig négy, vagyis a három könyörgés mellé (*Omnipotens...respicere dignare; Preces nostras; Deus qui humani*) a *Te deprecor*-t iktatják be, de kereszt rajzolása nélkül. Az imaszöveg a H-ban is megtalálható, a pogányságból áttért felnőtt keresztelésénél, ahol a só feladását kíséri. A MQ egy további homlokon való megjelölést is előír a *Preces nostras* alatt. A bevezető szertartásokat illetően elmondhatjuk, hogy a MQ a MNS-hez áll a legközelebb.

A H-val ellentétben a MNS nem határozza meg, hogy a hittanulók katekizise mikor történjék, mindenestre abból, hogy a H szerkesztését követi, egyértelműen az ószövetségi olvasmányokkal való egyidejűség mellett szólnak az érvek.

Modulok	HARTVIK	MNS	OSTR	MQ	VP
Név megkérdezése		+	+		
Ellenmondások					
Abrenuntias	+	+	+	+	
Hít megvallása					
Credis	+		+		
Rálehelés					
Exi Satana/Exi ab eo		+	+	+	
Exi immune		+			
Fuge immune		+			

— — — — —
jelzetű szakramentárium címfelirata is „hiteles” keresztelési gyakorlatra hivatkozik: „Incipit ecce sacri rectus baptismatis ordo.” (Wien, ÖNB: Cod. 1888, 13^v)

³⁶ Vö. ANDRIEU: *Les Ordines* II. 418.

Modulok	HARTVIK	MNS	OSTR	MQ	VP
Recede immune					+
Konszignáció					
Signo te in frontem		+			
Benedico oculos..., aures..., nares..., pectus..., scapulas..., os...		+			
Signum sanctae Crucis	+	+	+	+	+
Signum Salvatoris	+	+	+	+	
Accipe signum		+	+	+	+
Te deprecor		+	+	+	+
Hit megvallása					
Credis		+		+	
Omnipotens ... respicere	+	+	+	+	+
Deus qui humani	+				
Preces nostras	+	+	+	+	+
Deus qui humani		+	+	+	+

A só feladása és exorcizmusok

A katekézis állandó része a só feladása, amely az exorcizmusok sorozatát nyitja meg. A pap legelőször exorcizálja a sót, hiszen profán természetű anyag, ily módon a szent célokra való használat előtt tisztulásra szorul. Ezután a kereszt jelével megáldja, végezetül az *Accipe sal(em)*-formulával a csecsemők ajkára helyezi. Kizárólag Esztergomban egészül ki a formula a *Pax tibi, Et cum Spiritu tuo* verzikulussal. A H és a VP sehol sem jelzi az áldások helyét az ördögűzés szövegében, a MNS és az O viszont nyolc, a MQ hét kereszt rajzolását, magára az áldásra pedig az előbbieket négyet jelölnek, míg az utóbbi csak kettőt. A szertartásmodult könyörgés (*Deus patrum nostrorum*) zárja. Az exorcizmusok jellegzetessége, hogy sosem önállóan állnak, mindig meghatározott szerkesztést követnek. Miként fentebb a rálehelésnél, az ördögűzésnél is (lásd alább) megfigyelhetők a következő mozzanatok: először a pap exorcizálja, vagyis megtisztítja, majd a védekezés jeléül a kereszt jelével látja el a keresztelendőt vagy az anyagot, végül könyörgés(ek)e)t mond, hogy a cselekmény Isten előtt meghallgatásra találjon. Amikor az Egyház az anyagot exorcizálja, teremtménynek (*creatura*), pontosabban Isten művének tekinti. A celebráns ekkor nem az ördögöt szólítja meg egyes szám második személyben, hanem magát az anyagot (*Exorcizo te creatura... stb.*).

A következő nagyobb egységet az exorcizmusok alkotják. Először nemeknek megfelelően elhangzik egy-egy könyörgés, majd ezekhez záradékként csatlakozik egy ördögűző szöveg (*Ergo maledicte*), melynek a végén a celebráns keresztet rajzol a gyermekek homlokára. Legvégül csak exorcizmusok szerepelnek könyörgések nélkül, a szokásos záradékkal. Az ördögűzés a mindkét nem fölött elhangzó *Aeternam ac iustissimam* kezdetű zárókönyör-

géssel végződik. A modulban található euchológiai anyag forrása a római gelazián hagyományból eredeztethető, ám a nemekhez való rendelés és a sorrend, amely kezdetben megmarad, eltér tőle, és meglehetősen szerteágazó. A MNS és az O a zárókönyörgést (*Aeternam ac iustissimam*) a két utolsó exorcizmus közé teszi, így elveszíti modulzáró funkcióját, a fiúkhöz és a lányokhoz rendelt ördögűző szövegeket pedig fölcserélik. Az *Audi maledicte* az MNS-ben nem záradék, hanem az *Aeternam ac iustissimam*-mal kerül párhuzamba, azaz mindkét nem felett elmondott exorcizmussá lesz. A MQ merészebb: a fiúknál is ugyanazt szöveget közli, mint a lányoknál (*Exorcizo te...qui caeco*), így az *Exorcizo te...qui pedibus* nem kap helyet. Noha a VP szerkesztése egy újabb variánssal áll elő, mindvégig következetes marad: az eredetileg nemeket változtatató forma helyett először a fiúkra, majd a lányokra vonatkozó szövegeket szerepelteti.

Modulok	HARTVIK	MNS	OSTR	MQ	VP
Só					
Exorcizo te creatura salis	+	+	+	+	+
Benedic ops.	+	+	+	+	+
Accipe salem	+	+	+	+	+
<i>Deus patrum nostrorum</i>	+	+	+	+	+
Exorcizmusok					
<i>Deus ... qui Moysi</i> - Ergo	+ F	+ F	+ F	+ F	+ F
<i>Deus caeli</i> - Ergo	+ L	+ L	+ L	+ L	
<i>Audi maledicte</i> - Ergo	+ F				
<i>Deus immortale</i> - Ergo	+ L	+ F	+ F	+ F	+ F
- <i>Audi maledicte</i>					+
<i>/Deus ... qui tribus</i> - Ergo/	/+ L/	+ L	+ L	+ L	
Exorcizo te ... qui pedibus - Ergo	+ F			+ F	+ F
<i>Deus caeli</i> - Ergo					+ L
Exorcizo te ... qui caeco - Ergo	+ L	+ F	+ F	+ L	+ L
<i>Aeternam ac iustissimam</i>	+ F; L	+ F; L	+ F; L	+ F; L	+ F; L
Exorcizo te ... qui pedibus		+ L	+ L		
<i>Audi maledicte</i>		+ F; L	+ F; L		

Traditio-szertartások és az utolsó exorcizmus

A távolabbi előkészület utolsó mozzanata az evangélium átadása. A H-hoz hasonlóan, a többi forrásban is a Jézus és a kisgyermekes találkozásáról szóló perikópa hangzik el (Mt 19, 13-14). Ahogyan fent részleteztem, a H-ban az evangélium a templomba való bevezetéssel áll összefüggésben. A MNS és az O más hagyományt képvisel: még a templom előcsarnokában elvégzik a traditio és az utolsó skrutínium szertartásait, pontosabban az evangélium után egy exorcizmust (*Nec te latet*), az effeta-rítust, valamint elmondják a Hitvallást és a Miatyánkot. Az evangélium a MNS-ben is logikus helyre került, a *Nec te*

latet előtt található. Az bibliai rész ugyanis a következő mondattal zárul: „Et cum imposuisset eis manus, abiit inde.” Ez pedig egyfajta közvetlen átvezetés az ördögűzéshez, amelyet a pap éppen kézzel végez. Az O-ban mindössze a sorrend különbözik: a *Pater noster* és a *Credo* átadását az exorcizmus elé teszi, ily módon a H-val sejtet némi kapcsolatot.

Föltűnő, hogy a VP-ben nincs szó bevezetésről. A magyarázat a skrutíniumok és keresztkútnál zajló események időbeni elkülönítésénél keresendő. A vigília szertartása a VP rubrikái szerint a hatodik órában veszi kezdetét, így a skrutíniumokra egy korábbi időpontban, vélhetőleg nagyszombat délelőttjén kerül sor. Ily módon szükségtelemmé válik templomba való bevezetést mint átmeneti mozzanatot betoldani. Nem véletlen, hogy a pontifikále szerkesztése a H-val némileg összhangban van, mindkettő szerkesztői logikája asszociatív: tudniillik a háromhetes katekumenátus szertartásait igyekeztek változatlan sorrendben, csaknem módosítások nélkül megőrizni. A különbség csak annyi, hogy H a vigília szertartásába illeszti őket. Emiatt a VP változata áll legközelebb a kora középkori (római) mintához, hiszen a *traditio*-szertartásokat megfelelő sorrendben és együtt kezeli – vagyis az evangélium után rögtön a Hitvallás és a Miatyánk következik –, emellett erőteljesen hangsúlyozza az átadás mozzanatát azzal, hogy mindegyiknél kézzel végez. Az evangéliumnál a pap, a *Credo* és a *Pater noster* alatt pedig vagy az egyik akolitus, vagy pedig a pap teszi kezeit a gyermekek feje fölé.

A MQ a *traditio*-szertartásokat és az utolsó exorcizmust, valamint – egyedülként – az evangéliumot a templomba való bevezetés utánra hagyja. Az eltérésektől eltekintve a MQ itt is a MNS szerkesztésével mutat rokonságot, továbbá csak ezekben és az O-ban kerül sor a gyermekek megáldására (*Benedictio Dei*). Míg a H-ban a bevezetés az evangéliummal áll szoros kapcsolatban, addig a MNS-ben és az O-ban az áldással, vagyis az elbocsátással. Maga a bevezetést kísérő formula mind a négy helyen különböző. A H-ban a leghosszabb, egy közbeiktatott verzikulussal (*Pax tibi*); a MNS és a MQ *Ingrederere* formulája ennek egy rövidebb változata, amely a MNS-ben a következő mondattal egészül ki: „Állj az egyház közepére, hogy eltelj a Szentlélek hét ajándékával!” (*Sta in medio*). Ez egyértelmű utalás a keresztséget követő bérmlásra. A formula egyedülálló, mindeddig nem találtam előzményét, illetve középkori párhuzamát Európában. Az O saját változata újításnak tekinthető, ugyanis a benedikciót az evangélium után szerepelteti, s ez kiegészül a gyermek szenteltvízzel való meghintésével. E mozzanat ismert a házasságkötés szertartásában is, ahol az új férj és az új asszony a nászmise végén külön áldásban és szenteltvízhintésben részesül. Mindkét szertartásban posztliminális megerősítést jelent a rituális folyamat lezárásaképpen, azonban a templomba való bevezetéskor kétségkívül preliminális szerepű, a rituális megtisztulást jelképezi.

A skrutíniumokat illetően a MNS, illetve az O szerkesztője a legkövetkezetesebb. Szerintük ugyanis a teljes előkészület után, a gyermeket immár megtisztulva és Isten áldásában részesítve vezetik be templomba, egyenesen a

keresztelés helyszínére. A VP hagyománya ugyanezt az elgondolást képviseli: egy külön időpontban, jelesen nagyszombat délelőttjén a csecsemők minden fontosabb vizsgálaton átesnek, majd a vigílián már csak a beavató szentségekben részesülnek. A H és a MQ jellegzetessége, hogy feltehetőleg valahol a templomtérben mint átmeneti helyszínen folytatják skrutínium befejező szakaszát.

Az exorcizmus folytatását jelentő effeta-rítus csak a VP-ben tér el, szokatlan módon felcseréli a két fül érintésekor mondandó formulákat, ezáltal nem a bal fület keni meg a *Tu autem* szavakra, hanem a jobbat. Bibliai kontextusban a jobb oldal mint a bal ellentéte az erények helye: „A bölcsnek szíve jobbra tart, a balga szíve pedig balra.” (Eccl 10,2) Az utolsó ítéletkor az Emberfia a gonoszokat, akik tetteik miatt az örök tűzre kerülnek, baljára állítja (vö. Mt 25,41). Tartalmi szempontból a VP módosítása azért különös, mert a leggyakoribb változat szerint a pap a *Tu autem*-formulával a bal fül megkenésekor a Sántánt szólítja fel távozásra, aki jelképesen az ember bal oldali testrészeit uralja, így értelemszerűen a hittanuló bal oldali testnyílásán, vagyis bal fülén át kell távoznia. Noha a források többsége ezt az elgondolást követi, a csekély külföldi párhuzam alapján nem másolási hibáról, hanem egy másfajta hagyományról beszélhetünk.

Modulok	HARTVIK	MNS	OSTR	MQ	VP
Evangelium					
Oblati sunt	+	+	+		+
Bevezetés					
Ingredere in templum	+			+	
Traditiones					
Credo in Deum	+				
Pater noster	+		+		+
Credo in Deum			+		+
Nec te latet (Ex.)	+	+	+	+	+
Evangelium					
Oblati sunt				+	
Effeta					
Effeta quod	+	+	+	+	+
Bevezetés					
Ingredere in templum			+		
Áldás					
Et benedictio Dei			+		
Traditiones					
Pater noster		+		+	
Credo in Deum		+		+	
Áldás					
Benedictio Dei		+		+	

Modulok	HARTVIK	MNS	OSTR	MQ	VP
Bevezetés					
Ingredere in templum		+			
Sta in medio					

A keresztelés és utóritusai

A szertartás folyamata a skrutíniumok után megszakad, majd a víz konzekrációja után folytatódik a keresztelést közvetlenül megelőző rítusokkal, melyek helyszíne a baptisztérium vagy annak hiányában a keresztkút szűkebb környezete. Hogy új, a korábbiaktól eltérő rítussor veszi kezdetét, azt mi sem mutatja jobban, mint a katekézis bevezető szakaszát megnyitó abrenunciáció és a szentháromságos hit megvallása. Mindez kiegészül a katekumenek olajával való megkenéssel. A keresztelési aktust két megkenés fogja közre: az egyik az alámerítés előtt, a másik pedig közvetlenül utána. E tekintetben egyedülálló a H, mert szerinte ezeket még valahol a templomban végzik el, a vízszentelés előtt. Ezenkívül az abrenunciáció és a hit megvallása tautologikusnak mondható, ugyanis a vízszentelés után –noha megkenés nélkül– megisméltődnek. Egyedülálló a katekumenek olajával való megkenés hármasképletje is (*Effuge*), amely a Szentháromság személyeinek megfelelően tagolódik, ily módon párhuzamos az *Et ego baptizo*-formulával. A többi ordó csak a harmadik, *Et ego te linio* kezdetű formulát használja, mialatt a celebráns a megkenést mellkason és háton végzi el. A VP-ban a hát megkenését a formulában eredetileg is megtalálható „in Christo Iesu, Domino nostro” tagmondat, a MNS-ban viszont az „in vitam aeternam” hozzátoldás kíséri. Az O-ban is kiegészül a formula: az egyébként rubrikális szöveg (*in pectore et inter scapulas*) az elhangzó szertartási szöveg részévé válik. A hit megvallása az egyedüli modul, amelyik mindegyik részahagyományban a keresztelés előfeltételeként fordul elő. Csak a MNS szerint kérdezi meg a pap ezt megelőzően a gyermek nevét (*Quis vocaris?*). Szokatlan, hogy a VP helyütt, a keresztkútnál sem tartalmazza az ellene mondást, így megállapítható, hogy ez a modul teljesen hiányzik a rendtartásból.

Maga a keresztelés mozzanata egységes: a Szentháromság nevére egyidejűleg háromszori alámerítés, az *Et ego te baptizo* stb. formulával. A pap ezt megelőzően mindig fölteszi a szülőknek a kérdést, hogy valóban óhajtják-e a keresztséget (*Vis baptizari?*). Az alámerítés módja csak a H-ban sajátos (lásd fentebb). A két püspöki szerkönyv közös vonása, hogy előírja a nemek szétválasztását, tudniillik először a fiúkat, majd a lányokat kereszteszik meg.

A keresztelést utóritusok zárják, ezek közül az első az olajjal való megkenés, amelynek anyaga ezúttal a krizma. A pap azonnal a bemelegítés után, de még a beöltöztetés előtt megjelöli a csecsemő feje tetejét, miközben a *Deus omnipotens...te regeneravit* formulát mondja. A rubrikák pontosan meghatározzák, hogy ez az *Ipse te liniat* szavakkal egyidejűleg történjék. Jóllehet a VP egyedülként nem tesz ilyen kitétel, minden bizonnyal annak szokása szerint

is ekkor kerül sor a megjelölésre. A fehér ruha átadása szorosan kapcsolódik a megkenéshez, hiszen – ahogyan fentebb részleteztem – a krizma fölitatására és megóvására egy vászon fejfedőt vagy szalagot helyeztek a csecsemő fejére. A H nem pontosítja, hogy mi történik ezután, a VP viszont a *chrismale* feladását követően a gyermek saját ruháiba való beöltöztetéséről rendelkezik. Miként fentebb is részleteztem, a H-ban a gyermeket hétköznapi ruhája helyett egy fehér köntösbe öltöztethették, amely védte a rajta lévő keresztvizet. A VP-ben e szokásra nem utal semmi; egyfelől azért, mert valószínűleg a bemerítés után rögtön megtörölték a gyermeket, másfelől hiányzik a *depositio* szertartása. A VP és az O a *chrismale* feladásához, a MNS és a MQ pedig egyöntetűen a beöltöztetéshez rendeli az *Accipe vestem* formulát. Ez utóbbiakban nincs utalás külön fejfedőre, jóllehet alkalmazhatták, vagy pedig azonnal letörölték az olajat. Egy harmadik (fentebb, a H elemzésénél is említett) lehetőség, miszerint egy csuklyával ellátott köntösbe öltöztették a gyermeket.

Összeurópai viszonylatban kései, és kevesebb ordóban kapott helyet az égő gyertya átadása. A pap gyertyát vagy lámpást helyez a gyermek jobb kezébe, mialatt az *Accipe lampadem* kezdetű formulát mondja. Míg a vászonruha mindenkor szorosan kapcsolódott a krizmakenethez, még azelőtt, hogy liturgikus jelentőségét formulában fogalmazták volna meg, addig a gyertya átadása tisztán szimbolikus elem, korban is későbbi szerkesztés eredménye. A szóban forgó utószertartást csak VP nem vette át. Főleg az újkori rituálékban nyer teret, de már az érett középkorban is megjelenik a János-prológus (J 1,1–14),³⁷ amelynek szövegét csak a MQ közli. A prológus ugyanazt a funkciót tölti be, mint a misében az utolsó evangélium: jótékony hatást tulajdonítottak neki, így elmondásával a gyermek külön áldásban részesült.³⁸

Modulok	HARTVIK	MNS	OSTR	MQ	VP
Ellenmondások					
Abrenuntias	+				
Hít megvallása					
Credis	+				
Katekumenek olaja					
Effuge	+				
Exi immunde	+				

³⁷ A legkorábbi párhuzamát (eltérő funkcióban) a rheinai rituálékban találtam meg, ahol a csecsemő megáldoztatásához tartozó formulaként csak az első négy vers szerepel. Vö. HÜRLIMANN: *Das Rheinauer Rituale* 124.

³⁸ Egyes úzusok nagyobb szertartási jelentőséget tulajdonítottak a Prológusnak. Saint-Pol-de-Léon székesegyházának XVI. századi misszáléja szerint a gyertya átadása után a gyermeket a Keresztelő Szent János-oltárhoz viszik, ahol az oltárra fektetik, vagy csak az oltárlap felett tartják, míg a pap elmondja az utolsó evangéliumot. (Ld. Quimper, Bibliothèque diocésaine de Quimper et Léon: XVI 4 MIS, 38^r). A szövegnek mágikus erőt is tulajdonítottak, néhol pergamenre írva mintegy amulettként viselték, illetve a természeti csapások ellen is imádkozták (vö. BÁLINT: *Ünnepi kalendárium* I. 101–103).

Modulok	HARTVIK	MNS	OSTR	MQ	VP
Et ego te linio	+				
<i>Keresztvízszentelés</i>	+	+			+
Ellenmondások					
Abrenuntias	+	+	+	+	
Katekumenek olaja					
Et ego te linio		+	+	+	+
Név megkérdezése					
Quis vocaris		+			
Hit megvallása					
Credis	+	+	+	+	+

Modulok	HARTVIK	MNS	OSTR	MQ	VP
Keresztelés					
Et ego baptizo te	+	+	+	+	+
Krizmakenet					
Deus ops. ... qui te regenerasti - Ipse te liniat	+	+	+	+	+
Fehér ruha					
Accipe vestem	+	+	+	+	+
Gyertya					
Accipe lampadem	+	+	+	+	
Utolsó evangélium					
In principio				+	

ÖSSZEZÉS

A vizsgáltak alapján a következő megállapításokat tehetjük. Egyfelől a Magyarországáról fennmaradt keresztelési ordók (az esztergomi H, MNS és O) között még egyazon úzuson belül sincs teljes azonosság, másfelől bizonyos szerkezeti elemeket és a rubrikaanyagot illetően (leginkább a MNS és a MQ között) fölfedezhető egyfajta diakron, történeti kapcsolat. Az eltérések ellenére beszélhetünk könyvtípusok szerinti egyezésről is: a H és a VP mint püspöki liturgikus könyvek szerkesztői hagyománya ugyanazon töről fakad. A magyar források minden keresztségi előkészülethez tartozó szertartást nagy-szombatra tesznek, tehát nem ismerik a háromhetes katekumenátushoz kötődő rítusokat, amelyek Európában a XIII. századra kevés kivétellel eltűntek. Esztergomi sajátosság, hogy a skrutíniumok a vigília olvasmányos részében, azzal egyidejűleg folynak, ezért a katekézis és a keresztelési liturgia közötti átmenetet a templomba való bevezetés (*Ingrederere*) hidalja át.³⁹ Erre a VP-ben

³⁹ E szerkesztést több külföldi forrás is ismeri, így pl. (bevezetés szertartása nélkül) a canterbury-i székesegyház pontifikáléja (Oxford, Magdalen College Library: Ms. 226; kiadta: Henry

magától értetődően nem kerül sor, hiszen a hittanulók nagyszombat délelőtt, az effeta-rítus után eltávoznak a templomból. Azzal, hogy a VP a skrutíniumokat elválasztja a vigília cselekményeitől és külön napszakra teszi, egy, a H-nál is korábbi örökség képviselőjének bizonyul.

Ami a skrutíniumok és a húsvéti vigília, valamint a keresztkútnál zajló cselekmények viszonyát illeti, a magyar keresztelesek következő tipológiáját állíthatjuk fel. (1) Esztergomban (H, MNS) a teljes beavatás a húsvéti vigília szertartásának részét képezi, (2) míg a VP az előkészületi szertartásokat határozottan külön veszi, és megtartja őket az eredetileg nagyszombaton tartott utolsó skrutínium időpontjában. (3) Végezetül az O és a MQ a középkor végére jellemző típust képvisel, hiszen a keresztelek már húsvéttól független, ez azonban nem hozza magával a rítussor szerkezetének, illetve térbeli tagolásának (előcsarnok és keresztkút környéke) megváltoztatását. Ebben az újkori rituálék előzményének tekinthető.

Az O kezdetben a H bevezető rítusát követi, majd a többi szakaszban a MNS-vel mutat több párhuzamot. Ez utóbbtól a kereszttel való megjelöléskor elhangzó *Accipe signum* és a *Te deprecor* kezdetű könyörgést vette át, az előbbi formulává alakítva. Módosítások nélkül csak a só feladásának szertartását (szöveganyagát és szerkezetét) őrizte meg mindhárom forrás. Az exorcizmusok esetében viszont a MNS és az O között figyelhető meg teljes egyezés. Ezen kívül a szerkesztés is azonos, ugyanis mindkét kódex az előkészület lezárásának tekinti a templomba való bevezetést, amelyet áldással, az O pedig egy további szenteltvízhintéssel is kiegészít. A keresztkút körüli rítusok legszembetűnőbb eltéréseit a két pontifikále adja. A H-ban a vízszentelés előtt egy sajátos formulával kerül sor a katekumenek olajával való megkenésre, a VP-ban pedig hiányzik a lámpás átadása és az ellenmondások. Ami az utó-rítusokat illeti, a MQ-ben szertartás lezárásaképpen helyet kapott az utolsó evangélium, amely az újkor hajnalán Európa-szerte több kereszteleési ordóba is bekerült.

A XI–XV. század között fennmaradt magyarországi kereszteleési ordók áttekintése után kijelenthetjük, hogy egyértelmű folytonosság alig figyelhető meg közöttük. A VP illeszkedik a legkevésbé közéjük, sőt még összeurópai tekintetben is kivételesnek mondható. Erről nemcsak a benne található keresztelek árulkodik, hanem a nagyszombaton szereplő tizenkét olvasmány is, amely a római rítusra jellemző, és Magyarországon a XV. század végéig nem jelenik meg.⁴⁰ Ennek ellenére a fóliók fizikai állapotából úgy tűnik, hogy a benne lévő kereszteleési rendtartás tényleges használatban volt.

Austin WILSON: *The Pontifical of Magdalen College: With an Appendix of Extracts from Other English Mss. of the Twelfth Century*, Harrison and Sons, London 1910. (Henry Bradshaw Society 39), vagy a plocki püspöki szerkönyv (Sem. Plock, Msp1. 29; olim: München, Bayerische Staatsbibliothek: Clm 28938). Uram, tessék mán megnézni, hogy mi az előírás!! A jegyzetben más mint a végén!!!!

⁴⁰ Vö. SZASZOVSKY: „A Veszprémi pontifikále” 69.

Az esztergomi hagyományban a MNS néhány újítása (a hét érzékszerv megjelölése) nem bizonyult maradandónak. A legsajátosabb változatot azonban az úzus egyik legkorábbi emléke, a H tudhatja magáénak. A szerkönyvre másutt is jellemző egyéni szerkesztői gondolkodás a beavató szertartásoknál is megfigyelhető. Az *apotaxis-syntaxis*-rítusokra jellemző szerkesztésmód, nevezetesen a Sátán kiűzésével (purifikációs rítusok) és a hit megvallásával kapcsolatos formulák a Szentháromságnak megfelelően három részre tagolódnak (*abrenuntiatio*, hit megvallása, *exsufflatio*, *effeta*, katekumenek olaja, keresztelezés). Habár e szerkesztésmód a többi kódexben is előfordul, hiánytalanul csak a H alkalmazza. Maga a keresztelezési formula nemcsak hitvallás, hanem egyúttal egy utolsó ellenmondás a legyőzött gonosz hatalmának. A fehér ruha levételének húsvét hetében elvégzendő szertartása csak itt maradt fenn. Mind a víz megáldásának szövegváltozatai, mind pedig a *Laverunt stolas*-antfóna és a gyermekek megmosdatásának feltételezett szokása a középkori magyar liturgia egyedülálló örökségének tekinthető.

BIBLIOGRÁFIA:

- ANDRIEU, Michel (ed.): *Les Ordines Romani du haut moyen âge II. Les textes (Ordines I– XIII)*, Louvain 1971. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 23)
- ANDRIEU, Michel (ed.): *Les Ordines Romani du haut moyen âge V. Les textes (Ordo L)*, Louvain 1961. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 29)
- BÁLINT, Sándor: *Ünnepi kalendárium: A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I.*, Szent István Társulat, Budapest 1977.
- ERDŐ Péter: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme. Az első négy században* in Vanyó László (szerk.): *Ókeresztény Írók 5*, Szent István Társulat, Budapest 1983.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „Húsvét vigíliája a Hartvik-agendában” in *Magyar Egyházzene XXV* (2022/1), 17–58.
- FÖLDVÁRY Miklós István: *Egy úzus születése I. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században*, Argumentum Kiadó, Budapest 2017. (Műhelytanulmányok 4)
- FRANZ, Adolph: *Das Rituale von St. Florian aus dem zwölften Jahrhundert, mit Einleitung und Erläuterungen*, Herdersche Verlagshandlung, Freiburg im Breisgau 1904.
- HÜRLIMANN, Gebhard: *Das Rheinauer Rituale (Zürich Rh 114, Anfang 12. Jh.)*, Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Freiburg 1959. (Spicilegium Friburgense 5)
- JOHNSON, Maxwell E.: *The Rites of Christian Initiation: Their Evolution and Interpretation*, Liturgical Press, Collegeville 2007.
- KEEFE, Susan A.: *Water and the Word. Baptism and the Education of the Clergy in the Carolingian Empire II.*, University of Notre Dame Press, Notre Dame (Indiana), 2002.

- KEERAN, Daniel: *Ancient and Medieval Baptismal Fonts*, Counselor Publishing, Kailua-Kona (Hawaii), 2009.
- KIRSCH, Johann P.: in *The Catholic Encyclopedia XI.* (szerk. Herbermann, C. G. – Pace, A. E. – Shahan, T. J. – Pallen, C. B. – Wynne, J. J.), The Encyclopedia Press, New York 1911.
- KOVÁCS Andrea: „Az esztergomi missale notatum és a pozsonyi misekönyvek” in HENDE Fanni – KISDI Klára – KORONDI Ágnes (szerk.): *Mestereknek gyengyének: Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*, Szent István Társulat, Budapest 2020, 403–414.
- MAGISTRETTI, Marco: *Beroldus, sive ecclesiae Ambrosianae Mediolanensis Kalendarium et Ordines saeculi XII.*, Josephi Giovanola et soc., Milan 1894 (új kiadása: 1968).
- MARTIMORT, Aimé Georges: *Deaconesses: An Historical Study*, Ignatius Press, San Francisco 1986.
- SANCTI NICETAE episcopi Aquiliensis: *Explanatio Symboli, habita ad competentes* in MIGNE, Jaques Paul: *Patrologia Latina* 52., Paris 1894.
- SUBA Katalin: „A középkori Szent Adalbert-székesegyház liturgikus berendezése” (Megjelenés előtt.)
- SZASZOVSKY Ágnes: „A Veszprémi pontifikále” in *Magyar Zene* 51 (2013/1), 93–112.
- TAKÁCS Imre: *Az esztergomi Porta speciosa*, Martin Opitz Kiadó, Budapest 2020. (Thesaurus Mediaevalis B 01)
- VOGEL, Cyrille – ELZE, Reinhard: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle II.*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1963. (Studi e Testi 227)
- WAINWRIGHT, Geoffrey: in *The Encyclopedia of Christianity I.* (ed.: FAHLBUSCH, E. – LOCHMAN, J. M. – MBITI, J. S.), Eerdmans Publishing Company and Koninklijke Brill NV, Leiden 1999, 185–191.
- WITKAMP, Nathan: *Tradition and Innovation: Baptismal Rite and Mystagogy in Theodore of Mopsuestia and Narsai of Nisibis*, Brill, Leiden 2018. (Supplements to Vigiliae Christianae 149)